

Med Gerhard Saalfeld til Vestjylland

– en bunkersoldats krigsoplevelser

Af Christian Ringskou

Da Gerhard Saalfeld som 17-årig tysk marinesoldat marcherede gennem 30 cm våd sne fra Ringkøbing til bunkerne i Houvig-stillingen nord for Søndervig i januar 1945, forestilte han sig ikke, at han 67 år senere skulle blive hovedperson i en velbesøgt museumsudstilling og i øvrigt vidt berømt i aviser og fjernsyn.¹ Han var bare én blandt millioner af mænd og drenge, der blev hvirvlet ind i Anden

Gerhard Saalfeld tilbage i Houvig i 2008.

Verdenskrigs hektiske slutspil – og for øvrigt en af de heldige, der undgik døden på slagmarkerne. Først mange årtier senere faldt brikkerne sådan, at Saalfelds historie kom til at bære et stykke efterbehandling af verdenskrigen i Vestjylland, i Danmark og i Tyskland. Oven på al viraken har Saalfeld sat sig ned og fæstet sine ungdoms- og krigsoplevelser til papiret. Efter planen udkommer hans erindringer i bogform i 2013. Mens vi venter, benytter vi *opdatering* til at publicere to af kapitlerne som smagsprøver, nemlig Saalfelds beretninger om ankomst til og afmarch fra Houvig. Men først noget om baggrunden.

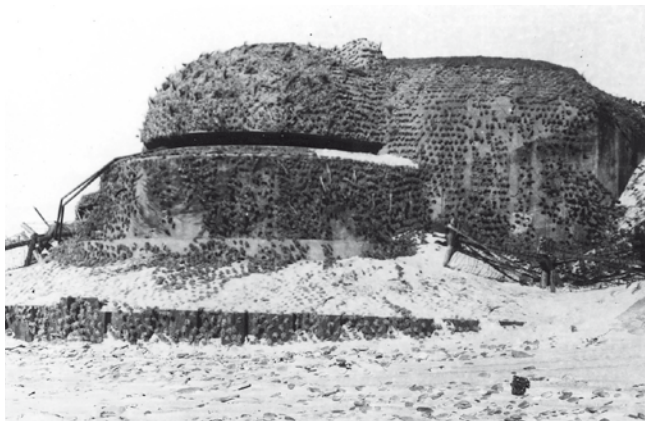
Atlantvolden kort fortalt

I krigens første år havde tyskerne ikke brug for ret meget beton. Frankrig var besejret, og Storbritannien var hårdt presset. Muligheden for en allieret invasion i Vesteuropa var begrænset. Var englænderne gået i land, fx i Vestjylland, havde besættelsesmagten overlegne og mobile styrker parat til at smide dem ud igen, så tyskerne anlagde kun forsvarsværker på enkelte strategiske punkter.² I sommeren 1941 tog krigen imidlertid den helt afgørende vending, der til sidst skulle lede til Nazitysklands kapitulation. Tyskland angreb Sovjetunionen og fik allerede fra starten, og som månederne blev til år i højere og højere grad, brug for de kampklare soldater og de effektive våben i øst. I vest måtte tyskerne efterhånden erstatte krigsparate soldater med beton og kystbefæstning.³

Allerede i december 1941 stod det klart for den tyske hærledelse, at krigen på østfronten ikke bare trak ud men også, at den lagde beslag på alle kræfter. Derfor besluttede

man at anlægge en Atlantvold, et gigantisk sammenhængende fæstningsværk fra Nordkap til Biscayen, der skulle fratage de vestallierede lysten til at gå i land, mens hovedparten af de tyske tropper var i kamp i øst.⁴ Den danske vestkyst indgik i Atlantvolden, men i første omgang ikke med højeste prioritet. Afstanden til England er stor, og de åbne danske kyster med få og små havne egner sig ikke til storstilet invasion. Derfor kom byggeprojekterne i første omgang kun langsomt i gang.⁵

Men i 1943 og 1944 brød det store krigsbyggeboom ud, og tyskerne skiftede endeligt fra et mobilt forsvarskoncept til et desperat krav om, at en invasion skulle standses på selve stranden. I Berlin frygtede man nu, at en forestående storstilet allieret landgang ville blive gennemført som en knibtangsmanøvre, hvor den største styrke gik i land i Frankrig, mens en anden styrke angreb Sydnorge eller Danmark.⁶ I Berlin indså man, at en sådan krigsudvikling ville betyde Nazitysklands endeligt, og bunkerbyggeri og befæstning af blandt andet Vestjyllands kyststrækning blev beordret op i allerhøjeste gear.⁷

Den store ildlederbunker i Kryle – "frøen" i folkemunde – blev støbt i 1943. Her fotograferet med sne i vinteren 1945–46 mens sløringen endnu var nogenlunde intakt.

De allierede planlagde imidlertid ikke på noget tidspunkt invasion i Danmark,⁸ og da D-dag endelig indtraf i juni 1944, blev al kraft koncentreret ved Den Engelske Kanal.

Selvom de allierede fra sommeren 1944 stod i Vesteuropa, fortsatte udbygningen af bunkeranlæggene i Vestjylland, først for fuld kraft, senere langsommere og langsommere.⁹ Endnu i 1945 var den danske del af Atlantvolden bemanded. Det er denne sidste fase, Gerhard Saalfeld kan fortælle om.

70.000 danske arbejdere forvandlede på få år vestkysten fra øde områder brugt og besøgt af nogle få fiskere og badegæster til et massivt fæstningsværk i beton og

Hjemvendt til Eschwege fæstede Gerhard Saalfeld i november 1945 sit minde om udsigten mod nord fra mandskabsbunkeren til papir med denne akvarel. Vi genkender frøen.

jern med indkvartering til mange tusinde soldater. Nogle af Danmarks mest uberørte landskaber blev forvandlet til kulturmiljøer, der – om end kun i få år – dannede rammerne om et stykke levet liv i Vestjylland.¹⁰ Betonarbejderne på Vestkysten er danmarkshistoriens største byggeri, men det var alt sammen til ingen verdens nytte. De tusindvis af bunkere, alle kanonerne, våbnene, soldaterne, minerne og pigtråden kom aldrig i brug.

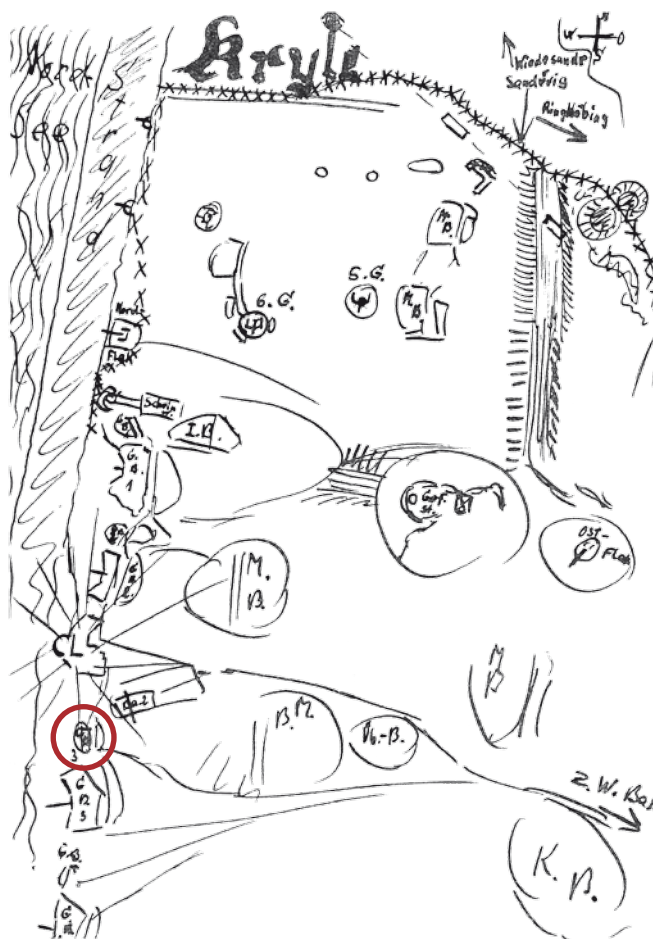
Det hele var en illusion. Idéen om en Atlantvold med stranden som kamplinje er i virkeligheden et krav til et hårdt trængt tysk krigsmaskineri om at kunne modstå de allieredes samlede styrke på et hvilket som helst punkt valgt af de allierede.¹¹ Den opgave magtede Atlantvolden selvfølgelig ikke, da det kom til stykket, og uanset de mange kanoners og byggeriers potens er Atlantvolden først og sidst et minde om nazismens store nederlag.

Kryle

Allerede i 1941 blev den tyske hær involveret i kystbefæstning, der ellers i almindelig militær logik er en marineopgave. En række hærkystbatterier blev anlagt langs Jyllands vestkyst såvel som i det øvrige Vesteuropa. Et hærkystbatteri var temmelig langt fra at være den tyske krigsmaskines stolthed. Det rådede almindeligvis, og også i vores tilfælde, over fire, senere fem erobrede franske feltkanoner model 1913 med en ret beskeden kaliber på 10,5 cm. Kanonerne var langsomtskydende, ildledelsesudstyret var primitivt, lyskastere fandtes ikke, og der var fra starten ingen betonbefæstning.¹² Især det sidste ændrede sig efterhånden. Således også i Houvig, hvor hærkystbatteriet Kryle, der i 1942 fik selskab af Luftwaffes radarstilling Ringelnatter, blev en hel betonby. Først blev mandskabsbunkerne støbt i sommeren 1942, og i de følgende år kom ildlederbunker, kanonbunkere, lyskasterbunkere, køkkenbunker og mange flere til. Desuden anlagdes minefelter, pigtrådsspærringer og løbegrave, så da Gerhard Saalfeld ankom i januar 1945, var stranden – her som på hele strækningen fra Fanø til Skagen – forvandlet til én stor fæstning.¹³

En tidskapsel

Det stormede den 1. marts 2008, og Vesterhavet gik til angreb på klitfoden. Det var ikke værre, end vi er vant til i Vestjylland, men netop denne storm fuldendte et arbejde, mange storme før den havde gjort ved tyskernes

Gerhard Saalfelds egen skitse over stillingen i Kryle. Den røde ring om Saalfelds bunker er forfatterens tilføjelse.

hærkystbatteri Kryle i Houvig. Mandskabsbunkerne til kanonerne, der i 1942 var støbt i den forreste klit, blev skyllet helt fri. De stod på stranden, og det blev for første gang siden sommeren 1945 muligt at krybe indenfor.

Nogle måneder senere, da mildere vejr trak folk til stranden, dukkede den første overraskelse op. To drenge kravlede ind i en af bunkerne og kom ud med – ja lokums-panden såmænd. Det var bemærkelsesværdigt, for bunkerne blev i princippet alle sammen tømt i sommeren 1945, men altså ikke disse. Måske fordi stormflod og sand lukkede indgangene allerede kort efter kapitulationen. Når bunkere med komplet inventar dukker frem efter så mange år, vækker det nysgerrighed blandt både journalister og bunkerentusiaster. Men alligevel – det er jo bare

rustent jern og frønnet træ. En fascinerende tidskapsel ja-vel, men begejstringen havde nok alligevel hurtigt lagt sig igen, hvis ikke det var for et samspil af tilfældigheder, der endte som den store historie den sommer.

Bent Baagøe Anthonisen, der er særdeles aktiv i Ringkøbings lokalhistoriske miljø, har været bidt af en gal bunker i mange år. Han skriver bøger, samler på fotos, effekter, oplysninger, og faktisk også på bunkere sådan helt konkret. Han ejer flere eksemplarer. Blandt hans kontakter var Gerhard Saalfeld, der allerede havde fortalt Anthonisen mangt og meget om sine oplevelser som ung bunkersoldat i Houvig. Her når vi til det sammentræf, der giver historien så mange vitaminer, at den kan firdoble et museums besøgstal og vandre gennem danske og tyske medier videre

Elementerne slider hårdt på Kryle-bunkerne, når stormen rigtig tager fat. Billedet er taget i orkanstyrke i december 2011.

Bent Bågøe Anthonisen sammen med Gerhard Saalfeld ved indgangen til bunkeren i 2008.

Tommy Cassø er en af historiens hovedpersoner. Han er en stor kapacitet, når det gælder faktisk viden om tyske fæstningsværker på vestkysten, og det var ham, der opdagede skatten i bunkerens indre. Nogen ville måske betakke sig for en tur ned i muddret, men ikke Tommy. Han er i sit es.

til amerikansk morgen-TV. Bent Anthonisen kunne straks se, at af de 7.000 bunkere i Danmark, var netop Gerhard Saalfelds en af dem, der var dukket op fuldt møbleret.

Så mens Ringkøbing-Skjern Museum i samarbejde med Museumscenter Hanstholm og gode frivillige kræfter foretog en arkæologisk udgravning af bunkeren, blev Gerhard Saalfeld med ét slag berømt. Det tyske Spiegel TV tog et rask initiativ. 81-årige Saalfeld, der ikke brød sig om at være væk fra sin syge hustru, blev sat på en taxa tidligt om morgenen. Så gik turen de 700 kilometer fra hjemmet i Eschwege ved Kassel midt i Tyskland til Houvig. Saalfeld genoplevede sin gamle bunker og sine vestjyske krigsminder foran danske og tyske TV-linser, og så gik turen tilbage til Eschwege igen samme aften.

Gerhard Saalfeld foran både danske og tyske TV-kameraer.

Udstillingens rekonstruerede bunker.

På museum

Genstandene fra bunkeren blev kørt til Konserveringscenter Vest i Ølgod, og så blev der efterhånden stille om bunker-sagen. 63 år i saltvand er en hård omgang for træ, jern og tekstiler, så der skulle omfattende konservering til for at sikre fundet for fremtiden. Konserveringscenteret drives i en art musketerordning mellem en række vestjyske museer. Vi fører ikke så nøje regnskab med, hvem der bruger konservatorernes timer, men til gengæld prøver alle at begrænse sig. En hel pallereol fuld af krigsskrot bliver hurtigt lidt af en flaskehals.

Men de gode folk i Ølgod har kæmpet bravt med at få de vigtigste af tingene gjort klar, og i efteråret 2011 traf vi en beslutning. Ringkøbing-Skjern Museum ville lave udstillingen, mens Gerhard Saalfeld kunne rejse til Vestjylland, og mens den store medieomtale fra 2008 var i nogenlunde frisk erindring. Vi hentede tingene hjem, både det, der er konserveret, og det, der ikke er, og som nu står og smuldrer langsomt under spotlyset. Nogle gange er museums-virksomhed det muliges kunst.

63 år i saltvand og mudder er hård kost for genstande af jern og træ.

Under udgravningen fandt vi flere blækhuse. Soldaterne skrev mange breve hjem. Ikke fordi, de kunne skrive ret meget – brevene blev læst af censuren – men for simpelthen at fortælle dem derhjemme, at de var i live, og at der (endnu) ikke var krigshandlinger i Vestjylland.

I vinterferien 2012 åbnede vi udstillingen på Ringkøbing Museum *Hvad bunkeren gemte – en tysk soldat fortæller*. Udstillingen falder i tre afsnit. Først kommer man ind i en rekonstrueret bunker, hvor vi har støbt betongulv, malet i de rigtige farver, fundet det helt autentiske lys og møbleret med ægte bunkerinventar. Gerhard Saalfeld besøgte os i anledningen af åbningen, og vi har hans ord for, at stemningen er helt rigtig. Bunkeren fungerer som en slags tidssluse, så man er klar til at opleve historien, når man går videre ind i et større udstillingsrum. Her møder man som udstillingens andet hovedindslag Saalfeld, der fortæller sin historie på en film, der vises på en væg.¹⁴ Saalfeld er en god fortæller, og de fleste gæster sætter sig ned og tager alle 28 minutter, inden de går videre. En stor gulvmonter, der dominerer det meste af rummet er ramme om udstillingens tredje vigtige element: Genstandene fra udgravningen i 2008. Den tyske hærs standardinventar fylder meget, men det mest interessante er næsten de små personlige ting som blækhuse, ølflasker og skobørster, der bringer gæsten helt tæt på dagliglivet i betonklodserne, før de blev spøgelsesby.

Hvad bunkeren gemte er Ringkøbing-Skjern Museums store udstillingssatsning i 2012, så vi var meget spændte på, om vi kunne lokke gæster til. Det kan vi. Vi plejer at have svært nok ved at få Ringkøbing Museums årlige besøgstal op på 5.000, men i 2012 har Gerhard Saalfeld og bunkerhistorien trukket næsten 25.000 mennesker gennem museets tælleapparater.

Og det er ikke kun museumsgæster, der vil høre mere om livet i nazisternes fæstningsværker. Også journalister fra nær og fjern finder vej til Ringkøbing. Normalt skal vi rykke frem med et helt arsenal af små tricks for at lokke bare mellemstore medier til at dække udstillingsåbninger. Så det var en ret interessant oplevelse – ja, måske en once-in-a-lifetime-experience – for en udstillingstilrettelægger

Et par avisforsider fra månederne efter åbningen.

at blive kontaktet af TV-Avisen, Jyllands-Posten, Politiken og mange flere i et tempo, så de nærmest måtte trække et nummer og stille sig bag i køen.

Nazistisk opdragelse

Vi er glade for resultaterne, men faktisk synes vi, at kun en ganske lille del af succesen falder tilbage på Ringkøbing-Skjern Museums indsats. Vi er stolte over, at vi satsede rigtigt ved at reservere et stort rum til udstillingen og ved at tro på, at Gerhard Saalfelds historie bærer sig selv. Vi har ikke ret meget om modstandsbevægelse, KZ-lejre eller Stalingrad med i udstillingen – ikke denne gang. Men derudover har vi faktisk bare gjort, som vi plejer: Udstillingsopbygning i genstande, film, lyd, tekst, rum og lys. Når udstillingens succes altså ikke kan forklares med en særlig genial indsats fra udstillingsholdet, bliver spørgsmålet: Hvorfor vækker Gerhard Saalfelds historie så stor interesse? Eller lidt skarpere: Hvad er det for et behov, vi rammer?

Sådan et spørgsmål har selvfølgelig flere svar. Nogle kommer, fordi de er vilde med Anden Verdenskrig og opsøger alt, hvad der er af film, bøger og udstillinger. Der er også nogle, der kommer, fordi deres lærer, mor, eller kæreste har bestemt det. Men for at få et fyldestgørende svar, må vi rette fokus på udstillingens hovedperson Gerhard Saalfeld, der ikke kun fortæller om sine vestjyske krigsoplevelser i 1945, men også om barndommen i 1930'erne og 40'erne.

Saalfeld er født i 1927, så han var stadigvæk kun et lille barn, da nazisterne greb magten i 1933, og en gennemgribende militarisering af det tyske

samfund tog fart. Fra starten nåede storpolitikken ind i lille Gerhards liv. Hans fineste legetøj var en samling linoleumssoldater, der i fuld tysk kampuniform er klar til lege-krig mod englænderne. Saalfeld, der altid har passet godt på sine ting, har gemt soldaterne, og efter mange år på et loft i Eschwege er de nu udstillet i Ringkøbing. Siden fulgte tiden i Hitlerjugend. Her mødtes alle byens drenge til militær og nazistisk opdragelse. Drengene blev delt i to grupper, der skulle føre krig mod hinanden. Nogle år senere, helt præcis den 3. oktober 1943, kom krigen tæt på. Samtlige børn i en klasse fra byens skole blev ofre for en engelsk bombe, og da byens mænd var ved fronterne, var det Gerhard og de andre store drenge, der måtte bære hagekorsflagene bag kisterne i et stort sørgeoptog. Året efter, ved en markering af Hitlers fødselsdag i april, skulle alle drenge af årgang 1927 træde op på scenen. De blev meldt kollektivt ind i nazistpartiet. Der var – som under hele forløbet siden 1933 – ingen der spurgte Saalfeld, om han ville være med. Den nazistiske opdragelse af en generation af tyskere var ikke til debat.

Selvfulgelig blev Saalfeld soldat, og efter meget kort træning ved marinen kom han til Vestjylland udlånt til hæren. Her sad han i sin bunker og troede ærligt og oprigtigt på, at han skulle være med til at tilbagevise et angreb på Vestjylland, selv da de allierede stod foran både Hamburg og Berlin. Da han og de andre drenge i bunkeren hørte om kapitulationen, faldt deres verden sammen. "Das war für uns wie ein Weltuntergang [...] könnten wir gar nicht begreifen", siger Saalfeld på filmen i udstillingen, og han fortsætter med et lille selvironisk smil. Drengene i bunkeren aftalte, at de ville gå til

En af de små linoleumssoldater er lige klar til at kaste en håndgranat af tysk standardmodel mod fjenden.

Hvide Sande, stjæle en fiskekutter og sejle til Sydamerika. Det forekom dem åbenbart mere rimeligt end at acceptere tingenes tilstand: Tyskland havde tabt, og en generation var opdraget i en løgn. Forude ventede sult og afsavn, senere demokrati og Wirtschaftswunder.

Forsoning

Og hvad så? Sådant en historie kunne tusindvis af gamle mænd i Tyskland fortælle. Javel, men det gør de jo ikke! For udstillingens historie er ikke den sædvanlige historie om krigen. Der er ingen afsnit af fortiden, der som Anden Verdenskrig falder naturligt i helte og skurke. Derfor er skabelonen for film, museumsudstillinger og bøger givet på forhånd, og nazisterne er de onde. Med god grund naturligvis. Men så dukker Gerhard Saalfeld op. En mand, der åbent og ærligt – og i øvrigt med nærvær og lune – fortæller om barndom og ungdom med nazisme. På sin egen stilfærdige måde konfronterer han os med det store dilemma om skyld og uskyld. For hvordan skulle vi kunne bede lille Gerhard om ikke at lege med krigslegetøj eller ikke at deltage i aktiviteterne i Hitlerjugend? Hvordan skulle vi kunne bebrejde den unge Saalfeld, at han bar hagekorset i sørgoptoget, og at han gjorde sig klar til kamp mod englænderne? Anden Verdenskrig er en historisk megabegivenhed, der hvirvlede menneskene med. Hvor mange blandt opdaterings-

læsere (og forfattere) ville turde opdrage et barn nuanceret, demokratisk eller pacifistisk, hvis vi var underlagt et diktatur og en propagandamaskine som Nazistyskland?

På Ringkøbing-Skjern Museum så vi fra starten dette dilemma som et debatoplæg. Kan man være bekendt at lave en stor udstilling, hvor museet er mikrofonholder for en sympatisk mand, der fortæller om sin tid som nazist? Vi mener ja. Næsten 70 år er gået, og selvom der stadig findes gamle sår fra krigen, der skal tages alvorligt, kan man med god ret hævde, at begivenhederne nu er trådt ind i den række af historiske tildragelser, museerne skal forholde sig nuanceret til. Bunkerne ligger der, og med en standardkvalitet på to meter jernbeton i alle vægge og lofter, vil de blive liggende i mange, mange år. De er kulturmiljøer på samme måde som en jernalderboplads eller en stationsby, og nu er det deres tur til at løbe med opmærksomheden. På museet gjorde vi os klar til at tage debatten.

Men sådan blev det slet ikke. Der er ingen, der har meldt sig offentligt som kritikere af vores dispositioner. Til gengæld spiller udstillingen tilsyneladende en rolle, som vi ikke havde turdet håbe på, da vi gik i gang i efteråret 2011. Vi kan se, at Ringkøbing Museum er blevet et medie for forsoning mellem danskere og tyskere, mellem fortidens besatte og fortidens besættere. Museets danske gæster bruger udstillingen som en påmindelse om, at Anden

På billedet med hunden, der er taget engang i 1950-60'erne, aner man ildlederbunkeren i baggrunden, mens de andre betonklodser er gemt under sandet. Som fotografier fra 1991, 2000 og 2005 viser, gnavede havet imidlertid langsomt sandet væk over Saalfelds bunker, og i 2008 havde kystnedbrydningen gjort arbejdet færdigt. Indgangen, der vender væk fra brændingen, blev tilgængelig.

Verdenskrig ikke altid skal skildres i sort-hvid. Men for de tyske gæster, der udgør næsten halvdelen af besøgstallet, er der meget mere på spil. Selvom vi prøver at lave et uhøjtideligt museum, hvor man godt må slappe af og tale sammen, er stemningen i *Hvad bunkeren gemte* altid alvorlig på en god måde, når vi har tyske gæster. I den forbindelse må vi huske, at det ikke foregår hvor som helst. De tyske gæster ser udstillingen i et land, som deres bedste- eller oldeforældre besatte, og i et Vestjylland, hvor de ødelagde stranden med grimme betonklodser, pigtråd og

miner. Når Ringkøbing-Skjern Museum lader en af deres egne fortælle en historie fra den gang, og oven i købet lader hans vidnesbyrd stå uimodsagt, så oplever de det som en gestus. Det betyder ikke, at hverken vi eller de tyske turister skal glemme jødeudryddelse, voldsregimente og uret. Men der er gået flere generationer. Anden Verdenskrig er en fælles europæisk erfaring, som nutidens tyskere er lige så lidt ansvarlige for som danskerne. Egentlig siger det vel sig selv. Ikke desto mindre oplever vi, at tyske gæster kommer hen til os, når de har set udstillingen, giver os hånden og takker os.

Mens vi byggede udstillingen, stod Saalfelds bunker næsten i brændingen. Nu er det anderledes igen. Som et led i den løbende kamp mod kystnedbrydningen blev stranden i Houvig forsynet med et tykt tæppe af frisk sand i efteråret 2012. Så nu er havet trængt tilbage for en tid.

Kom og se

Udstillingen *Hvad bunkeren gemte – en tysk soldat fortæller* kan fortsat opleves på Ringkøbing Museum i sæsonerne 2013 og 2014. Herefter kan den ses på Museumscenter Hanstholm et par sæsoner, før den efter planen rejser syd på igen til Museet for Varde By og Omegn, hvor den skal indgå i det nye udstillingskompleks ved Tirpitz-stillingen.

Gerhard Saalfeld 1927-2013

Kort før denne årbog gik i trykken, modtog Ringkøbing-Skjern Museum den sørgelige meddelelse, at Gerhard Saalfeld døde den 27. januar 2013 efter kort tids sygdom.

Gerhard Saalfeld levede et på mange måder helt almindeligt liv for sin generation. Efter en barndom og ungdom med nazisme og krig fulgte et langt og virksomt liv som reklametegner og familiefar i hjembyen Eschwege, for resten et liv med talrige ferieture til Søndervig og Houvig.

Da Saalfelds bunker dukkede frem af sandet i 2008, blev han – alt imens han fortsatte sin stilfærdige pensionisttilværelse – med ét genstand for stor opmærksomhed i medier og fra Ringkøbing-Skjern Museum. Sønnen Guntram skrev i et brev til museet få dage efter Gerhard Saalfelds død, at al interessen fra journalister, historikere, skolebørn og mange andre var en kilde til stor glæde i de sidste år. Den gav ham især efter hustruen Ilse Saalfelds død i 2010 bevidsthed om, at han endnu havde noget at bidrage med.

Det sidste tør nok kaldes en sandhed. På Ringkøbing-Skjern Museum er vi bedrøvede over, at vi har mistet vores nye gode bekendtskab og en fantastisk kilde til et stykke vestjysk historie. Men vores tanker går naturligvis først og fremmest til familien, der har mistet en far og farfar.

Æret være Gerhard Saalfelds minde!

Christian Ringskou kan kontaktes på cr@levendehistorie.dk

Noter

1. Denne artikel er et resultat af mange gode kræfters bidrag. Her skal lyde en tak for illustrationer, forslag og korrektur til Bent Baagøe Anthonisen, Grethe Anthonisen, Marco Hansen, Tommy Cassøe, Siegfried Lorenzen, Mark Stannius og Jens Andersen.
2. Jens Andersen: *Det tyske invasionsforsvar i Danmark 1940-45*. Ph.d.-afhandling ved Center for Historie, Syddansk Universitet 2000, s. 41-148, især 85-87; Arne Bonvig Christensen: *Invasion i Danmark – Danmark i det tyske invasionsforsvar under Den anden Verdenskrig*. Odense 1976, s. 37-38.
3. Christensen, s. 19-23.
4. Andersen, s. 149-200.
5. Andersen, s. 201-48; Christensen s. 66-68.
6. Christensen, s. 130-40.
7. Andersen, s. 201-50.
8. Christensen, s. 154-57.
9. Andersen, s. 351-60.
10. Gert Alsted & Bent Baagøe Anthonisen: *Atlantvolden. Bygning – by og land* 1995, nr. 27, s. 16-19.
11. Anonym tysk militær forfatter i 1945/46: *Tysk fæstningsbyggeri 1933-45 – med hovedvægt på kystbefæstningsanlæggene i Danmark*. Miljøministeriet 1990, s. 52-54; Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen & Peter Scharff Smith: *Dansk Arbejde – tyske befæstningsanlæg*. Varde 1997, s. 37-39.
12. Svend E. Albrethsen, Jens Andersen & Ole L. Frantzen: *Kystartilleri i Danmark 1940-45*. Hanstholm 2003, s. 18-23 og 71-72; Andersen, s. 120-48, især 129-32; Christensen, s. 38-41.
13. Bent Baagøe Anthonisen: *Fæstningsværker fra Nymindegab til Thyborøn*. Ringkøbing 2011 (1989), s. 34-49; Bent Baagøe Anthonisen: *Houvig-fæstningen*. Ringkøbing Amtskommune, Teknik- og Miljøforvaltningen, Fredningsafdelingen 1987, s. 1-29; Andersen, s. 191-95.
14. Uffe Bregendahl: *Den gode Tysker*. TVMidtvest 2008.